

Zavedení všeobecného úplného středoškolského vzdělání mladé generace v naší zemi, která ještě počátkem dvacátého století byla vzhledem k úrovni gramotnosti obyvatelstva na jednom z posledních míst v Evropě, je velkým úspěchem socialismu, jedním ze svědectví jeho zralosti. Život však nestojí na místě. Dosavadní vzdělávací soustava (na počátku osmdesátých let) již plně neuspokojuje potřeby v oblasti vzdělání a výchovy mládeže vstupující do života, její přípravy k životu. „Aby sovětská společnost pevně postupovala vpřed, k našim velkým cílům“ — bylo řečeno na dubnovém plénu ÚV KSSS 1984 — „musí každá nová generace dosáhnout vyšší úrovně vzdělanosti a všeobecné kultury, odborné kvalifikace a občanské aktivity. Takový je, můžeme říci, zákon sociálního pokroku“ [Materialy 1984 : 16].

Usnesení Nejvyššího sovětu SSSR *O základních směrech reformy všeobecné vzdělávacích a odborných škol*, přijaté 12. dubna 1984 v souladu s usnesením ÚV KSSS a rady ministrů SSSR o klíčových otázkách přestavby systému vzdělání, představuje *dlouhodobý* program činnosti nejen pro instituce, které bezprostředně odpovídají za výchovu na školách všech stupňů, ale pro *všechny* státní a stranické orgány. Uskutečnění velkolepého plánu přestavby soustavy lidového vzdělání je skutečně všelidovou věcí, jež otvírá praktické tvořivosti mas a jejich volených orgánů nejširší pole pro hledání nejracionálnějších řešení odpovídajících duchu reformy a místním podmínkám. Právě tak staví otázku strana: „Reforma školy, to není jednorázové opatření. Věc není jen v tom, že je rozvržena na dvě pětiletky. Jde-li o živé lidi, a tím spíše o děti, nelze všechno uspořádat předem. Praxe bude rozhodně do některých našich návrhů a plánů vnášet korektury a není třeba se toho bát“ [Materialy 1984 : 173].

Realizace reformy systému vzdělání klade velkou odpovědnost na sovětské společenské vědy, na všechny oblasti vědění a směry výzkumu. To plně platí i pro sociologii. Je třeba poznamenat, že v sovětské sociologické vědě se v posledních dvou desetiletích vytvořily určité tradice ve výzkumu životních plánů mládeže, její sociální a profesionální orientace, vztahu těchto plánů k možnostem a požadavkům systému vzdělání a k potřebám rozvoje společnosti vůbec. Reforma vyžaduje, aby se ještě širěji rozvíjely a prohlubovaly sociologické výzkumy otázek mládeže a vzdělání. Právě sociologie může a musí operativně studovat vliv opatření uskutečňovaných v průběhu reformy na myšlení mládeže, na její hodnotový systém, poměr mládeže k uvedeným opatřením, jejich účinnost a efektivnost při zlepšování pracovní výchovy, při získávání profesionálních návyků a znalostí, při rozvíjení připravenosti uplatňovat získanou profesi tam, kde to diktují společenské zájmy.

Sociologické výzkumy, prováděné s přihlédnutím k regionálním a národním zvláštnostem, k věkovým skupinám mládeže, k typům škol a hospodářských oblastí, v nichž mládež vstupuje do pracovního procesu, mohou řídicím orgánům poskytnout reálnou a skutečně cennou pomoc při uskutečňování cílů reformy, při překonávání řady obtíží, které se již objevily a budou nevyhnutelně na této cestě vznikat. Pramen těchto obtíží můžeme zcela jasně ukázat již

nyní. Podle našeho názoru jím je *síla setrvačnosti*, vlastní každé společnosti vytvořené organizaci, která má vnitřní strukturu a relativně samostatně se vyvíjí. Platí-li to obecně, platí to pro tak rozvětvený a mohutný systém, jakým je vzdělávací soustava, zvláště naléhavě. Každá ze základních státních institucí, které se zabývají vzděláním a výchovou mládeže — ministerstva osvěty a vysokoškolského a středoškolského odborného vzdělání a státní výbor pro odborné technické vzdělání — má svou ustálenou strukturu, početný řídicí aparát, své tradice, a to při jisté vzájemné izolovanosti těchto úřadů opět zvyšuje uvedenou sílu setrvačnosti. Podle našeho názoru není překonání setrvačnosti ve sféře vzdělání snazším, ale naopak složitějším úkolem než překonání setrvačnosti v procesu zdokonalování hospodářského mechanismu. Bezprostředním výrazem této setrvačnosti je reprodukce vytvořených proporcí v systému vzdělání, zkosnatělost učebních plánů, forem a metod výuky ve všech článcích tohoto systému.

Základ celé pyramidy vzdělání tvoří všeobecně vzdělávací škola. Podstatný a po mnoho let se projevující nedostatek výuky a výchovy ve škole spočívá podle obecného mínění v tom, že škola neučí žáky od dětství práci, že své absolventy (neúplné a úplné střední školy) dostatečně neorientuje na profese spojené převážně s fyzickou prací, to znamená na doplňování řad dělnické třídy a kolchozního rolnictva jako základních tříd sovětské společnosti.

K otázce překonání uvedené setrvačnosti, a tedy i nedostatků, které se zakořenily v systému vzdělání, lze přistupovat z různých hledisek. Zde k tomuto problému přistupujeme z pozice *teoretické marxistické sociologie*, která vychází z analýz celého souhrnu empirických údajů shromažďovaných mnoho let, z údajů státní statistiky i konkrétních sociologických výzkumů, které ji doplňují.

Otázka vztahu životních plánů mládeže, její sociálně profesní orientace, tj. *subjektivního* faktoru k měnícím se potřebám společnosti jako k faktoru *objektivnímu*, je samou svou povahou věcí obecné teoretické sociologie marxismu, již je historický materialismus. Ze samotných základů marxistické teoretické sociologie vyplývá: 1. že při zkoumání těchto faktorů je třeba věnovat základní pozornost *dialektice* jejich vzájemného působení, která je mimo jiné zprostředkována systémem vzdělání; 2. že obrat k budoucnosti, zkoumání perspektivy, nutně předpokládá historický přístup, a tedy zkoumání retrospektivy.

Nejprve několik slov o tom, jak „vypadá“ v této speciální sociologické oblasti objektivní a subjektivní faktor (příčemž hranice mezi těmito faktory přirozeně není absolutní).

Potřeby ekonomického a sociálního rozvoje společnosti jsou určovány rozvojem výrobních sil země a socialistických výrobních vztahů, které mají *objektivní* charakter a materializují se nejen v technice a v látkovém prostředí vůbec, ale též v lidech, v jejich schopnosti pracovat při dané technické základně výroby, osvojovat si novou techniku a dále ji rozvíjet. V současné etapě vědeckotechnické revoluce je tedy nutné, aby na *všeobecné* střední vzdělání navazovalo *všeobecné* odborné vzdělání. Oba typy jsou zabezpečovány *systémem všeobecného a odborného vzdělání*. Tento systém — stejně jako jiná společnosti vytvářená zařízení a systémy, které mají svou organizační strukturu, zákonem stanovená práva a povinnosti i vlastní kádry — se vzhledem ke své gnozeologické povaze jeví jako *subjektivně objektivní* faktor; subjektivní v jednom a objektivní v jiném směru. Na jedné straně je totiž tento systém vytvářen a zdokonalován řídicími orgány, státem, tj. závisí na vůli lidí a vystupuje jako součást subjektivního faktoru. Na druhé straně — vzhle-

dem k životním plánům, orientacím atd. mladé generace — vystupuje jako stránka objektivně existujících vnějších podmínek, jimž mládež musí přizpůsobovat své plány. Uvedené plány, orientace a snahy jsou pak nepochybně odrazem celého souhrnu životních podmínek mládeže v jejím vědomí a vystupují jako *subjektivní* faktor.

Tyto tři faktory jsou celkově v souladu, jejich soulad není však nikdy úplný. V procesu vývoje se v důsledku relativní samostatnosti jak systému vzdělání, tak životních plánů, orientací a snah mládeže vzhledem k ekonomickému rozvoji mohou dostávat do jistého *rozporu* s objektivními potřebami společnosti i vzájemně mezi sebou.

Vše, co jsme řekli, v obecném smyslu platí o jakékoli společnosti, která dosáhla dostatečného stupně vývoje, aby mohla vytvořit systém vzdělání. Platí to i o socialistické společnosti. Avšak jako všechny obecné sociologické zákonitosti získává daná zákonitost v podmínkách socialismu, zvláště v etapě jeho zralosti, podstatnou specifičnost.

Obecný zákon sociálního pokroku, který se projevuje pokrokem výrobních sil, výrobních vztahů, nadstavby, vědy a kultury v procesu střídání generací, získává v podmínkách socialismu při přechodu od jedné generace k jiné nové rysy. Zde je třeba upozornit na dva z nich: jednak na *zrychlený charakter* sociálního pokroku, který působí, že převaha každé nové generace se stává zjevnou, výraznou a do očí bijící, jednak na jeho *plánovitost*, tj. na skutečnost, že společnost vědomě využívá zákony svého vlastního fungování a vývoje.

Když B. Engels před více než sto lety popisoval budoucí společnost, napsal, že již za socialismu „budou lidé dělat své dějiny s plným vědomím sami“, a proto „budou mít společenské příčiny, které uvedli do pohybu, převážně a ve stále rostoucí míře i účinky, které chtěli“ [K. Marx — B. Engels 1966 : 281]. Rozvíjení socialistické společnosti předpokládá vzrůstající stupeň plánovitosti, stále plnější a všestrannější respekt k dlouhodobým následkům těch opatření, která provádějí řídicí orgány, a to i v oblasti vzdělání a výchovy mladé generace.

Od etapy k etapě vzrůstající plánovitosti rozvoje socialismu umožňuje včas odhalovat a v zájmu celé společnosti řešit pro socialismus specifické neantagonistické rozpory, které ztratily svou třídně antagonistickou povahu. V daném případě jde o rozpory mezi uvedenými třemi faktory, přičemž jejich řešení spočívá především v tom, že se subjektivní faktor uvádí do souladu s potřebami rozvoje objektivního faktoru.

Rozpory mezi potřebami sociálně ekonomického rozvoje společnosti, systémem vzdělání v SSSR a orientacemi mladé generace na počátku osmdesátých let, mohou být v celé hloubce a složitosti pochopeny jen při historickém přístupu. Všechny uzrávaly od druhé poloviny padesátých let, tj. od období, kdy střední škola v SSSR připravovala své žáky především ke vstupu na vysokou školu, a tím k doplňování řad *inteligence*. Avšak *počet absolventů* střední školy rostl značně rychleji než počet míst v prvních ročnících řádného studia na vysokých školách a stále větší část absolventů desítiletky se musela orientovat na odborné střední školy či hledat uplatnění v národním hospodářství. Tato objektivní tendence se velmi osobitě odrazila ve vědomí mladé generace, která nadále tradičně považovala maturitní vysvědčení za propustku na vysokou školu. Díky tomu se vytvořil a prohluboval nesoulad mezi setrvalou, v průběhu desetiletí zformovanou a celým duchem školského života podporovanou orientací převážné většiny absolventů na studium na vysoké škole (či v krajním případě na odborné střední škole), a tedy na začlenění do řad *inteligence*, a potřebami

společnosti, pro niž bylo nutné, aby vzdělaná mládež doplňovala všechny sociální skupiny, především *dělnickou třídu a kolchozní rolnictvo*.

Školskou reformu provedenou v roce 1958 je třeba považovat za první pokus o řešení tohoto rozporu. V tezích ÚV KSSS a rady ministrů SSSR *O upevnění spojení školy se životem a o dalším rozvoji soustavy lidového vzdělání v zemi* bylo správně uvedeno, že „naše všeobecně vzdělávací škola trpí tím, že jsme velmi mnoho převzali od předrevolučního gymnázia a hoši a dívky vůbec neznaají výrobu. A společnost neví, jak lépe využít těchto mladých lidí, plných sil“ [Pravda 1958]. Reforma z roku 1958 se snažila vyřešit uvedený rozpor orientací školy na přípravu mládeže k práci ve sféře materiální výroby. Jistých pozitivních změn bylo v tomto směru dosaženo, spojení školy s podniky se poněkud upevnilo. Pokusíme-li se však celkově zhodnotit výsledky reformy z roku 1958, nemůžeme se vyhnout závěru, že stanovených cílů nebylo dosaženo. Proč?

Za prvé se předpokládalo, že většina mládeže, která dokončí neúplnou střední školu (délka vzdělání v této škole byla prodloužena ze 7 na 8 roků), se bezprostředně zapojí do práce v národním hospodářství. Avšak absolventi osmiletky, tj. dospívající lidé ve věku 15—16 let, nezískávali profesi a síť učilišť odborného technického vzdělání byla koncem padesátých a v první polovině šedesátých let nedostatečně rozvinuta a nemohla prostě zabezpečit profesní přípravu většiny dospívajících, kteří dokončili neúplnou střední školu. S pracovním zařazením absolventů osmiletky vznikaly vážné potíže. Mnohá odvětví hospodářství je zcela odmítala přijímat a v podnicích dalších odvětví jim mohli nabídnout jen takové formy základního získání profese, jako krátkodobé kursy nebo individuální brigádní učňovskou výchovu. Mnoho dospívajících se muselo chtět nechtět orientovat na nekvalifikovanou práci, neboť potřeba této práce byla ještě velmi značná. Proto nepřekvapuje, že začala převládat tendence k přechodu do deváté třídy a k pokračování ve vzdělání s cílem získat za tři roky úplné středoškolské vzdělání (doba výuky byla prodloužena z deseti na jedenáct let) a širší možnosti při volbě životní cesty. Důležitým faktorem, který přispěl k orientaci na pokračování ve vzdělání v 9.—11. třídě, se stal růst materiálního blahobytu pracujících, dovolující převážně většině rodin poskytnout 17—18letým zaopatrění, a to tím spíše, že vzdělání ve vyšších třídách školy zůstalo bezplatné.

Za druhé se předpokládalo, že získání úplného středoškolského vzdělání v 9.—11. třídách školy se bude spojovat s výukou odpovídající masové dělnické profesi. Avšak většina škol mohla za pomoci patronátních podniků a místních orgánů sovětské moci poskytnout studujícím jen velmi skromný výběr profesí (zámečnická, švadlena atd.). V důsledku toho většina absolventů jedenáctiletky nezačala pracovat v souladu s odborností, kterou získali ve škole, tím spíše že zřídka kdy umožňovala zařazení vyšší než v 1.—2. kvalifikační třídě.

Proto zdánlivě zcela rozumný záměr spojení všeobecného středoškolského vzdělání s výchovou k profesi, obsažený v reformě z roku 1958, nedosáhl svého cíle. Pokus o spojení obou uvedených funkcí v rámci všeobecně vzdělávací školy nemohl vyřešit problémy souvisící s doplňováním dělnické třídy a kolchozního rolnictva odborně připravenou mladou generací a na druhé straně vzbuzoval nespokojenost mládeže i rodičů. Vedl též k určitému snížení úrovně poznatků získávaných ve škole, protože ve vyšších (9.—11.) třídách, byly dva dny týdně vyčleněny pro pracovní výuku, pro získávání dělnické profese. Proto bylo živelné zrušení školské reformy, k němuž došlo v polovině šedesátých let (zákon z r. 1958 byl oficiálně zrušen od 1. 1. 1974), přivítáno veřejností s uspokojením. Základní úkoly střední školy byly od poloviny šedesátých let for-

mulovány jako výuka základům věd, pracovní výchova a *příprava* k získání profese (a nikoli její získání).

Již v polovině sedmdesátých let se však stále zřetelněji ukazovalo, že všeobecně vzdělávací škola, kterou v této době — díky orientaci na všeobecně úplné středoškolské vzdělání — absolvovala většina hochů a dívek, se nevyrovnává s celkem těchto úkolů. Je ovšem třeba přihlídnout k tomu, že při zavádění všeobecného středoškolského vzdělání hrály (a nadále hrají) určitou úlohu střední odborné školy a večerní škola a rovněž „střední“ odborná učiliště.

Středem pozornosti učitelských kolektivů všeobecně vzdělávacích škol zůstala výuka základům věd. Všeobecná a povinná středoškolská docházka vedla k snížení náročnosti při klasifikaci, ke známé „procentománii“, přičemž neposlední úlohu v tomto umělem „vytahování“ líných žáků nebo těch, kteří nebyli schopni zvládnout studijní program, sehrála směrnice orgánů lidového vzdělání, podle níž se úspěchy školy, učitelského kolektivu a jednotlivého pedagoga začaly hodnotit podle procenta prospěchu.

Pracovní výchova byla v převážné většině škol na neuspokojující úrovni a její úloha byla snižována. V důsledku toho se zřetelně zostřil rozpor mezi objektivními potřebami společnosti a sociálně profesní orientací mládeže, jejími plány do budoucnosti, neoddělitelnými od volby povolání a získání odpovídající průpravy.

V sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se vytvořila situace, kterou vykreslíme v zjednodušené podobě, neboť existují velké rozdíly mezi městem a vesnicí a mezi jednotlivými regiony země. Více než polovina žáků přecházela po skončení osmé třídy do deváté s cílem získat nejjednodušším a nejprístupnějším způsobem úplné středoškolské vzdělání, což zároveň nevyžadovalo od dospívajících chlapců a dívek ve věku 15 let a od jejich rodičů odpovědné rozhodnutí o volbě životní cesty. Stále větší část absolventů osmiletky byla pohlcována velmi rychle se rozvíjejícím systémem odborně technických učilišť, zatímco relativně nevelká, ale velmi stabilní část absolventů neúplné střední školy pokračovala ve vzdělání na středních odborných školách, kde ukončila středoškolské vzdělání a zároveň získala odbornost technika, zdravotní sestry, zbožíznalce atd.

Stále menší část absolventů neúplné střední školy nastupovala přímo do podniků, protože práce patnáctiletých v národním hospodářství byla ve skutečnosti platnými zákony zakázána. Avšak ti, kteří dosáhli věku 16 let po osmé (nebo po deváté) třídě, nastupovali do národního hospodářství s tím, že za pomoci podniků, organizací a kolchozů spojí práci se vzděláváním ve vyšších (9.—11.) třídách večerní školy, aby získali maturitní vysvědčení.

Ti, kteří ukončili školní vzdělání na desítiletce (zrušení odborné přípravy dovolilo snížit dobu studia o jeden rok),(1) se ve značné části — stejně jako dříve — orientovali na studium na vysoké škole. Koncem šedesátých let, a zejména na počátku sedmdesátých let, dále vzrůstal uvedený nepoměr mezi počtem absolventů střední školy a počtem míst v prvních ročnících vysokých škol. Počet absolventů úplné střední školy činil v roce 1955 1068 tisíc lidí. V průběhu školské reformy se snížil na 709 tisíc v roce 1960 a poté se postupně zvyšoval a v roce 1965 činil 913 tisíc. Faktické zrušení školské reformy při úspěšné realizaci kursu všeobecného středoškolského vzdělání vedlo k rychlému růstu početnosti absolventů střední školy: v roce 1970 získalo maturitu 1968 tisíc lidí a v roce 1975 již 2716 tisíc lidí. Přibližně na stejné úrovni zů-

(1) V baltských republikách jedenáctiletka.

stával počet absolventů všeobecně vzdělávacích škol i v průběhu desáté pětiletky. Počet přijatých na řádné studium na vysokých školách ovšem v průběhu těchto 15 let tak rychle nevzrůstal. Zvýšil se z 378,4 tisíc v roce 1965 na 639,9 tisíc v roce 1980. Přímé srovnávání těchto dvou číselných řad ovšem není zcela správné. Bereme v úvahu, že značná část míst na vysokých školách se obsazuje (s přerušením zaměstnání) abiturienty přicházejícími z praxe, včetně absolventů přípravných oddělení, a rovněž výbornými studenty — absolventy středních odborných škol a v posledních letech i výbornými studenty středních odborných učilišť. Poměr mezi počtem absolventů střední školy a počtem přijatých do řádného studia na vysoké škole může však celkově poskytnout dostatečně správnou představu o vzrůstajících „nůžkách“ mezi společenskou potřebou přípravy nových generací odborníků s vysokoškolskou kvalifikací a orientací mládeže na vysokoškolské studium. V roce 1965 činil 2,4 : 1, v roce 1970 — 3,9 : 1, v roce 1975 — 4,6 : 1, v roce 1980 přibližně 4,2 : 1.(2)

Určitá část absolventů desítiletky pokračuje ve studiu na středních odborných školách (při zkrácené době studia — od 2 do 3 let). V sedmdesátých a osmdesátých letech stoupla popularita technických učilišť — o tom budeme mluvit později. Značná část absolventů desítiletky, včetně těch, kteří se „napoprvé“ nedostali na vysokou školu, nakonec zahajovala svou pracovní činnost bez jakékoli profese anebo se seznamovala s jejími základy v meziškolních (okresních) studijně výrobních kombinátech.

Nejdůležitějším krokem vpřed při řešení úkolu spojení středoškolského vzdělání s profesní přípravou byla v sedmdesátých letech přeměna vzrůstající části učilišť odborně technického vzdělání v takzvaná „střední“ odborně technická učiliště. V těchto učilištích získávají absolventi osmých tříd za tři roky dělnickou profesi a maturitní vysvědčení. V roce 1982 bylo z 1333 tisíc lidí přijatých na denní studium do soustavy odborně technického vzdělání (bez technických učilišť), přijato do „středních“ odborně technických učilišť 860 tisíc lidí, to znamená téměř dvě třetiny [Narodnoje 1982 : 374].

Na první pohled se může zdát, že vytvoření středních odborně technických učilišť bylo návratem k myšlenkám reformy z roku 1958, neboť tato učiliště poskytují zároveň maturitu a profesi. Tento první dojem ovšem není správný. Koncem padesátých a na počátku šedesátých let se deváté třídy kompletovaly z žáků osmé třídy dané školy a sousedních škol, to znamená z dospívající mládeže městského mikrorajónu (nebo venkovského rajónu), která měla nejrozličnější zájmy a životní plány. Odborná příprava se v každé škole uskutečňovala na základě několika masových dělnických (nebo na venkově mechaniza-torských) odborností, které se podařilo zajistit ve spolupráci s patronátními podniky, a byla v podstatě jen jakousi „přílohou“ k všeobecně vzdělávací náplni. Nynější střední odborně technická učiliště (jako vůbec celá síť škol odborně technického vzdělání) se kompletují na nesrovnatelně širší teritoriální základně města či oblasti (často na nich studují i žáci ze vzdálených míst). Nejdůležitější je však to, že základem naplnění kontingentu učilišť je *dobrovolná volba budoucí profese* abiturienty. Profesní příprava je v učilišti na *prvním* místě. Do jisté míry se to projevuje na všeobecně vzdělávací přípravě, která na „středních“ odborně technických učilištích prozatím nedosahuje důkladnosti, již se vyznačuje v 9.—10. třídách všeobecně vzdělávací školy, a to již proto, že jí je věnováno méně hodin a že kádry učitelů přednášejících všeobecně vzdělávací disciplíny v soustavě odborného technického vzdělání jsou

(2) Viz Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1975g., s. 670, 683; Narodnoje chozjajstvo v 1980g., s. 457, 468 (za r. 1980 hodnocení autora).

Tabulka 1. Rozdělení žáků po ukončení 8. třídy (v tis. a %)

Roky	Celkem ukončilo 8. třídy	Nastoupili do práce	Nastoupili do denního studia			střední odborné školy
			všeobecná	odborně technická učiliště střední	9. třída	
1965	3 682	1 564	454	—	1 470	194
%	100 %	42,5 %	12,3 %	—	40 %	5,2 %
1975	4 951	120	1 061	506	3 005	259
%	100 %	2,3 %	21,4 %	10,2 %	60,9 %	5,2 %
1980	4 149	17	575	801	2 500	256
%	100 %	0,5 %	13,8 %	19,3 %	60,2 %	6,2 %

zpravidla doplňovány méně úspěšně než ve vyšších třídách střední školy. V současnosti se však již projevují určité přednosti všeobecně vzdělávací přípravy ve středních odborně technických učilištích, protože souběžné osvojování techniky a profesionálních znalostí umožňuje těsněji spojovat výklad takových předmětů, jakými jsou fyzika a matematika (a v řadě učilišť chemie a biologie), s technikou (nebo agrotechnikou a zootechnikou). Již dnes nejsou absolventi středních odborně technických učilišť připraveni ke vstupu na vysokou školu analogického profilu a typu (vysoké školy technického směru, zemědělské vysoké školy) o nic hůře než absolventi desítkiletky. Proto je „rovnoprávnost“ maturitních vysvědčení vydaných středním odborně technickým učilištěm a desítkou při jistých rozdílech v přípravě plně oprávněná a odlišnost profilu získaného vzdělání je pozitivním jevem.

Jak se za 15 let (1965—1980) změnilo reálné rozložení absolventů neúplné i úplné střední školy vzhledem k základním cestám získání profesionálního vzdělání a rovněž vzhledem ke „vstupu do života“ bez absolvování těchto cest, ukazují tabulky 1 a 2.

Tabulka 2. Rozdělení absolventů 10. tříd (v tis. a %)³⁾

Roky	Celkem dokončilo školu (10.—11. třídy)	Nastoupili do práce	Nastoupili do denního studia		
			technická učiliště	střední odborné školy	vysoké školy
1965	913	147,6	—	387	378,4
%	100 %	16,2 %	—	42,4 %	41,4 %
1975	2 716	1 504,5	353	429,6	428,9
%	100 %	55,3 %	12,9 %	16,0 %	15,8 %
1980	2 728	1 124,2	735	424,3	444,5
%	100 %	41,2 %	26,9 %	15,6 %	16,3 %

(3) Výpočty V. V. Travina. Viz Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1922—1982gg., Moskva; Finansy i statistika, 1982, s. 409, 502—505; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1979 g., Moskva, Statistika, 1980, s. 399, 488—489; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1978 g., Moskva, Statistika, 1979, s. 468; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1975 g., Moskva, Statistika, 1976, s. 557, 683; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1968 g., Moskva, Statistika, 1969, s. 671; Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1965 g., Moskva, Statistika, 1966, s. 583. Část údajů byla získána v oddělení sociální statistiky CSU SSSR.

Tabulka 1 názorně ukazuje, že za půldruhé desetiletí došlo k podstatným změnám. Podíl absolventů neúplné střední školy, nastupujících bezprostředně do práce v národním hospodářství, se prudce snížil — ze 42,5 % v roce 1965 na 2,3 % v roce 1975 a 0,5 % v roce 1980. Na minimum byla redukována dříve velmi rozšířená varianta získání úplného středoškolského vzdělání u 15—18letých, kteří spojovali práci se studiem ve vyšších třídách večerní školy. Je však třeba přihlídnout k tomu, že určitá (relativně nevelká) část žáků, většinou chlapců, opouští školu po 9. třídě, poněvadž v 16 letech se vydává občanský průkaz a pracovní zákonodárství, a to je neméně důležité, umožňuje přijetí do práce. Tito lidé také doplňují kontingent večerní školy. Celkově se však tato forma vzdělání zcela zákonitě početně snižuje.

Díky rozvoji soustavy odborně technického vzdělání se podíl absolventů osmiletky, kteří si zvolili cestu do dělnické třídy přes odborná technická učiliště, zvýšil ze 12,3 % v roce 1965 (jeden z osmi) na 33,1 % v roce 1980 (jeden ze tří). To je pozitivní jev, třebaže podíl absolventů neúplné střední školy nastupujících do odborných technických učilišť je ještě nedostatečný a v řadě regionů (např. ve střední Asii) je situace v oblasti přípravy mladé dělnické generace, zvláště z řad mládeže základních národností, dosud neuspokojivá. Podíl těch, kteří pokračují ve studiu v 9. třídě, se za těchto 15 let zvýšil z 2·5 v roce 1965 na 3·5 v roce 1975 a udržuje se přibližně na této úrovni. V průběhu celého zkoumaného období nastupovalo do středních odborných škol (průmyslové školy, zdravotnická učiliště atd.) 5—6 % absolventů neúplné střední školy, což celkem odpovídá společenským potřebám.

K neméně podstatným změnám došlo i v rozdělení absolventů úplné střední školy (viz tab. 2). Pozoruhodná je zejména prudce vzrůstající úloha desítiletky jako hlavního prostředku k získání středoškolského vzdělání: z jedné pětiny příslušné věkové kategorie v roce 1965 stoupl podíl žáků desítiletky na tři pětiny v roce 1980. Volba životní cesty se tak u většiny mládeže neuskutečňuje v 15, ale až v 17 letech, to znamená, že se děje mnohem uvědoměleji. Problém sociálně profesní orientace se však přitom vyhroutil, protože desítilетка nadále orientuje své absolventy převážně na duševní práci, zatímco národní hospodářství stále naléhavěji vyžaduje, aby venkovská mládež nastupovala na pole a do farem a městská do průmyslu, stavebnictví, dopravy a do sféry obchodu a služeb. Určité změny jsou však zřejmé. Upozorňujeme především a vzrůstající úlohu technických učilišť, která připravují dělníky pro nejsložitější profese. V roce 1965 tato učiliště neexistovala, v roce 1975 nastoupil do technického učiliště 1 z 8 absolventů úplné střední školy, zatímco v roce 1980 již každý čtvrtý.

V roce 1965, kdy celkový počet absolventů desítiletky byl relativně nevelký, nastupovalo do práce hned po ukončení školy pouze 16,2 % absolventů, kdežto v roce 1975 již 55,3, tj. více než polovina. V druhé polovině sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se podíl této kategorie začal snižovat, a to zejména díky zvyšujícímu se počtu žáků nastupujících do technických učilišť. V roce 1980 činil tento podíl 41,2 %, to znamená přibližně *milión* hochů a dívek, kteří jsou nejméně orientovaní na volbu profese a získávají jen krátkodobou profesní přípravu anebo nastupují do práce bez jakékoli přípravy.

Podstatně se změnil podíl absolventů desítiletky nastupujících na vysoké školy a na střední odborné školy. V polovině šedesátých let více než 80 % absolventů desítiletky pokračovalo ve studiu na středních odborných školách s perspektivou začlenění do řad inteligence, kdežto v roce 1975 a 1980 to byla již jen jedna třetina. Je však třeba vzít v úvahu, že určitá část absolventů středních odborných škol (denních) doplňuje řady dělnické třídy, neboť na

mnoha pracovištích se dnes v souladu s technickými podmínkami vyžaduje uvedená úroveň vzdělání.

Problém volby povolání a způsobu získání profesní přípravy (buď současně se získáním všeobecného středoškolského vzdělání nebo na jeho základě) se tak v současnosti (stejně jako dříve) řeší v 15 nebo v 17 letech, ovšem poněkud jinak než před 15 nebo 25 roky. Jak vyplývá z tabulky 1, nastupovalo v roce 1980 bezprostředně do práce v národním hospodářství pouze 0,5 % absolventů neúplné střední školy. Patnáctiletí se dnes prakticky dělí na dvě části:

1. 40 % opouští školu s cílem získat profesi prostřednictvím odborných technických učilišť a odborných středních škol, přičemž jeden ze tří se stává zákem odborného technického učiliště starého typu, které neposkytuje plnou záruku získání středoškolského vzdělání. Je dobře známo, že snahy vedení, právě tak jako komsomolské a stranické organizace podniků o kompletování večerní školy z řad mladých dělníků a zaměstnanců se ne vždy setkávají s úspěchem. Mladí lidé, kteří dnes nezískávají úplné středoškolské vzdělání (přibližně 1—2 % osob daného věku), patří zpravidla k těm, kdo po osmé třídě nastoupili do práce nebo přešli na odborná technická učiliště „obyčejného“ typu a považovali dokončení vzdělání za „zbytečné“.

2. 60 % odkládá volbu profese do ukončení studia v desáté třídě. Absolventi úplné střední školy (17—18letí) se rovněž dělí na dvě základní části: a) jedna z nich nastupuje do technických učilišť, středních odborných škol, na vysoké školy s cílem získat profesi — tato část tvoří přibližně 60 % celkového počtu absolventů desítiletky b) druhá část nastupuje do práce bez doplňkového vzdělání ve škole s interním studiem, poskytující profesní přípravu. Tato část tvoří přibližně 40 % celkového počtu absolventů střední školy, čili přibližně jednu čtvrtinu až pětinu příslušné věkové kategorie. Někteří z nich absolvují různé krátkodobé kursy, výuku ve studijně výrobních kombinátech podniků; část zahajuje svou činnost s kvalifikační třídou, kterou získali v době studia v 9.—10. třídách nebo ve studijních brigádách v zemědělské škole. Neobyčejně cenná je zkušenost těch zemědělských škol, které za pomoci kolchozů a sovchozů a navzdory zákazům, umožňují žákům vyšších tříd přístup k technice a získání oprávnění k řízení automobilu a traktoru. Je to jedna z cest, jak udržet zemědělskou mládež na vesnici.

Nelze však považovat za normální jev, jestliže jeden milión z celkového počtu přibližně čtyř miliónů, tj. 25 % chlapců a dívek vstupujících každoročně do života, nezískává základní profesní přípravu ve školách. Neposlední úlohu zde hraje neefektivnost profesní orientace ve vyšších třídách střední školy. Polovina absolventů desítiletky se ještě půl roku před jejím ukončením orientuje na vysoké školy, zatímco ve skutečnosti na tyto školy nastupuje přibližně šestina všech absolventů. *Přeorientování životních plánů* v 17—18 letech není bezbolestný proces. Sociologické výzkumy věnované studiu těchto plánů přesvědčivě ukazují škody, které vznikají společnosti i samotné mládeži při uvedené masové změně orientace.

V této souvislosti je třeba říci několik slov o pojmu „životní plány“, který podle našeho názoru adekvátně vyjadřuje podstatu procesu odrazu společenských potřeb ve vědomí mládeže, kdy tyto potřeby procházejí prizmatem toho, jak mládež vnímá sociální realitu a určuje své místo v ní, prizmatem volby další životní cesty. V posledních letech se tento mnohotvárný a pestrý duchovní svět, v němž materiální zájmy, mravní a politické motivy splývají vjedno, obvykle nazývá „profesní orientace mládeže“. Podle našeho názoru tento „zevšednělý“ pojem „pokrývá“ pouze určitou část „plánů do budou-

cnosti“, „životních plánů“ atd. mladých lidí. Jestliže se zde termín „orientace“ jeví jako vhodný, pak redukce životních plánů na profesní orientaci se zdá neoprávněná. Proto nepřekvapuje, že v článcích o „profesní orientaci“ piší autoři i o *sociální orientaci* mládeže, tj. o její orientaci a) (v souladu s bezprostředním významem tohoto termínu) na začlenění do určitých sociálních skupin a vrstev obyvatelstva; b) (v souladu s obecným významem uvedeného termínu, s jeho doslovným významem jako „společenského“) na normy chování osobnosti přijaté v sovětské společnosti. Přitom lze nezhledně pozorovat neúplné přijímání těchto norem a u části mládeže se občas vytváří orientace, která je normám socialistického způsobu života cizí.

Podle údajů všesvazové ankety provedené v roce 1973 v šesti regionech země bylo 46 % absolventů desítiletky orientováno na pokračování ve studiu na vysoké škole [Vysšaja škola 1977 : 93]. Srovnání s údaji (15—16 %) o faktickém přijetí na vysokou školu v roce 1975 (viz tab. 2) ukazuje, že ve skutečnosti byl na vysokou školu přijat jeden ze tří adeptů; dva ze tří tedy nastupovali do práce nejen bez předběžné profesní přípravy, ale i bez psychologického „nabídnutí“ zabývat se tou prací, kterou budou muset vykonávat v podniku nebo na stavbě, v kolchoze nebo v úřadě. Lhostejnost k práci a kolektivu, narušování pracovní disciplíny, hledání místa, které je „po chuti“, metodou „pokusů a omylů“, tyto jevy, které se občas táhnou velmi dlouho, a tomu všemu odpovídající nízká úroveň občanské zralosti působí velké škody jak určité části mládeže, tak celé společnosti. Vysoké ukazatele fluktuace kádru v průmyslu a ve stavebnictví, v kolchozech a sovchozech jsou do značné míry určovány „chutí měnit místa“, která se projevuje u části mládeže a zdaleka se vždy neshoduje se společenskými zájmy. Toto je zvláště příznačné pro mladé lidi, kteří nemají seriózní profesní přípravu a v jejím průběhu získanou pevnou orientaci na práci v dané profesi v určitém odvětví hospodářství.

Výše jsme uvedli údaje z výzkumu v roce 1973. Za deset let došlo v sociální a profesní orientaci školní mládeže k určitým změnám. Výběrové sociologické výzkumy provedené v řadě regionů země ukazují, že podíl absolventů desítiletky orientovaných na studium na vysoké škole se postupně snižuje. Tato skutečnost zároveň s jinými faktory (ještě výraznější je pokles orientace na vysoké školy u osob s praxí atd.) vedla ke snížení počtu uchazečů o přijetí na vysokou školu, především u takových masových profesí, jako je inženýr nebo pedagog, a to v neposlední řadě v důsledku opožďování růstu odměny za práci u odborníků ve srovnání s převážně manuálními pracovníky, zvláště kvalifikovanými dělníky a mechanizátory v zemědělství. Jestliže v roce 1940 byla v průmyslu průměrná mzda inženýrsko-technických pracovníků vzhledem k průměrné mzdě dělníka v poměru 215 : 100, pak v roce 1982 činil tento poměr 112 : 100 [Narodnoje 1982 : 370—371]; ve stavebnictví činil odpovídající poměr v roce 1940 — 242 : 100 a v roce 1981 — 99 : 100 [Narodnoje 1982 : 370—371]. Přitom je třeba vzít v úvahu, že statistika zahrnuje do stavu inženýrsko-technických pracovníků vedoucí pracovníky podniků a jejich oddělení. U mladého inženýra je mzda zpravidla o třetinu — ne-li o polovinu — nižší než mzda jeho vrstevníka, mladého kvalifikovaného dělníka, jenž vynaložil pět roků, které budoucí inženýr strávil na vysoké škole, na získání profese a zvýšení kvalifikace. Totéž se týká i učitelů, lékařů atd. Proto se setkalo se všeobecným souhlasem zvýšení mzdy učitelů v průměru o 30—35 %, které předpokládá usnesení dubnového pléna (1984) ÚV KSSS [Pravda 1984 : 2].

Výše jsme uvedli čísla charakterizující celkovou situaci. Je však velmi důležité přihlížet ke specifitě jednotlivých regionů země, odlišovat velká průmyslová a kulturní centra od malých měst a vesnic. Snaha mládeže o studium

na vysoké škole (a možnost přijetí na ni) je přirozeně větší v Moskvě, v Leningradě, v hlavních městech svazových republik a rovněž v takových velkých kulturních centrech, jako jsou Novosibirsk, Sverdlovsk, Gorkij, Saratov, Charkov, Oděsa atd. Podle aktuálních údajů, získaných v létě 1983 dopisovatelem listu „Izvestija“ v Leningradě, činil počet uchazečů o studium na leningradských vysokých školách (přitahujících mládež z celé země) v roce 1980 2,54 abiturientů na jedno místo, v roce 1981 — 2,48; v roce 1982 — 2,41 a v roce 1983 — 2,40. Tento pokles není významný. Avšak v menších vysokoškolských centrech je velmi výrazný. Je třeba vzít v úvahu, že přibližně jeden ze tří abiturientů dostává u první zkoušky „nedostatečnou“, takže při zápisu se reálný počet adeptů výrazně snižuje. V důsledku toho se jen v Leningradě „zhatí životní plány 35 tisícům lidí, kteří jsou zcela bezradní“ [E. Maksimova 1983 : 2]. Městské organizace za účasti samotných vysokých škol musí těchto 35 tisíc (ve skutečnosti o něco méně, neboť řada těch, kteří jsou z jiného města, odjíždí domů) včas zařadit do práce v závodech, do odborných technických učilišť atd. Přitom právě v Leningradě se zrodilo hnutí za přeměnu odborných technických učilišť ve „střední“ a všechna tato učiliště dnes poskytují současně dělnickou profesi i vysvědčení o středoškolském vzdělání. Městská strana organizace nahradila velké zkušenosti při výchově mladé dělnické generace. Díky každodenní a v mnoha směrech průzkumné práci, již se účastní podniky a organizace, školy a vysoké školy ve městě, do níž jsou zapojováni veteráni strany, války a práce, se Leningrad stal skutečnou laboratoří odborně technického vzdělání. Právě zde se objevila střední odborně technická učiliště, právě zde začala masová výstavba moderních, dobře vybavených budov učilišť odborně technického vzdělání. Proto v tomto největším kulturním centru nastupuje kolem 40 % absolventů osmých tříd — bez ohledu na koncentrované působení „rozptylujících“ faktorů — do učilišť odborně technického vzdělání [V. Koržov 1984 : 3]. A to i přes určitý odpor školy, která si zvykla „odhazovat“ do odborně technických učilišť „trojkaře“ a „těžko zvladatelné“ žáky. Podle slov tajemníka Kirovského obvodního výboru KSSS Leningradu A. P. Zavjalova „všichni učitelé ještě nechápou, že do odborných technických učilišť nemají vůbec nastupovat trojkaři“ [Politiceskoje 1983 : 31].

Složitější situace v obsazování odborně technických učilišť je v Moskvě, kde se působení výše uvedených faktorů, posilujících tendence ke studiu na vysoké škole, projevuje ještě silněji. Podle údajů průzkumu provedeného v roce 1981 bylo 81,3 % dotázaných žáků desátých tříd moskevských škol orientováno na studium na vysoké škole. Fakticky bylo přijato 60 % (pro srovnání: celkově v zemi 14,6 %, v RSFSR — 18,9 %) [Zaslavskaja 1983 : 132]. Moskevská odborně technická učiliště jsou v převážné míře naplňována dospívající mládeží z centrálních oblastí RSFSR.

Nejproblematictější situace v profesní přípravě mladé dělnické generace je ve středoasijských republikách, kde se na rozdíl od ostatních regionů země po mnoho let udržují velmi vysoké ukazatele porodnosti původního obyvatelstva. Díky tomu vstupuje v těchto republikách každoročně do života více (vzhledem k podílu v obyvatelstvu) mládeže než průměrně v SSSR. Na druhé straně zde dosud není zdaleka překonáno historicky vzniklé opoždění v rozvoji systému odborně technického vzdělání. Tak například na 10 000 obyvatel připadalo v průměru v SSSR v roce 1980 92 mladých dělníků absolvujících odborně technická učiliště — v RSFSR to bylo 101, zatímco v Uzbekistánu 79, v Turkmenii 79, v Tadžikistánu 48 [Pravda 1984 : 26]. Proto část mládeže původních národností odchází do učilišť odborně technického vzdělání do RSFSR, na Ukrajinu, do Běloruska. Rozměry tohoto migračního procesu však nejsou velké

a mnoho absolventů odborně technických učilišť pak zůstává v kolektivech, které je připravily, tím spíše, že v těchto kolektivech je nedostatek pracovních sil. Řešení celé otázky spočívá především v urychleném rozvoji soustavy odborně technického vzdělání v těchto republikách, podporovaném hlubokou a cílevědomou ideově výchovnou prací mezi mládeží, především mezi zemědělskou mládeží původních národností.

Ke specifice regionů a republik, města a vesnice je třeba přihlížet v praktické politice a také se k ní přihlížet. Avšak celkově, v rámci SSSR, při všech regionálních odlišnostech, se *vytvořený systém profesního vzdělání opozdil za potřebami života*.

V podmínkách zostrující se (téměř ve všech regionech země) demografické situace, kdy se snižuje příliv mládeže do národního hospodářství, při dlouhodobém kursu strany na intenzifikaci společenské výroby, na zavádění vymožeností vědeckotechnického pokroku, je nutné provést v soustavě všeobecného a odborného vzdělání podstatné změny. Proto se setkala se všeobecným souhlasem teze projektu ÚV KSSS, která byla poté zahrnuta do usnesení dubnového pléna ÚV KSSS *Základní směry reformy všeobecně vzdělávací a odborné školy*: „V průběhu jedné až dvou pětiletok bude všeobecné středoškolské vzdělání mládeže doplněno jejím všeobecným odborným vzděláním [Pravda 1984 : 26].

Všeobecné odborné vzdělání bude zahrnovat:

1. přípravu dělnických profesí (včetně potřeb kolchozů) v soustavě odborně technického vzdělání (kde musí vzrůst počet absolventů na dvojnásobek) a rovněž formou základní profesní přípravy v 10.—11. třídách všeobecně vzdělávací školy; část absolventů, která ve škole získá základní průpravu použitelnou v oblasti materiální výroby nebo nevýrobní sféry, může pokračovat ve vzdělání na jednoročních odděleních středních odborně technických učilišť a získat vyšší kvalifikaci pro složitější profesi;

2. přípravu odborníků na středních odborných školách a na vysokých školách.

Postupné dosahování souladu, pokud jde o počet žáků přijímaných do těchto typů škol a o potřeby národního hospodářství (potřeby různých druhů práce různých profesí a kvalifikace při zachovávaní rovnováhy jednotlivých odvětví a teritorií), to je cesta, jak řešit rozpory mezi potřebami společnosti a systémem vzdělání, tj. mezi objektivním a subjektivně objektivním faktorem.

To však neznamená, že se takovým způsobem automaticky vyřeší rozpor mezi objektivně subjektivním a subjektivním faktorem, tj. mezi zajišťováním míst pro mládež v systému vzdělání a orientací mládeže na jejich obsazování. Formování životních plánů mládeže je proces v mnoha směrech živelný, v němž je úloha nahodilosti při volbě cesty, kterou si volí každý představitel mladé generace, neobyčejně veliká. Avšak stejně jako jiné procesy sociálně psychologického vývoje společnosti je i tento proces ve svých základních směrech za socialismu procesem *řiditelným*. Jako rozhodující řídicí faktor zde vystupuje výchovná činnost strany, státu, komsomolu, odborů, učitelských kolektivů, rodiny, všech pokrokových sil společnosti. V úsilí uvést sociálně profesní orientaci mládeže do souladu s možnostmi poskytovanými soustavou vzdělání a s potřebami společnosti připadá rozhodující úloha, — jak předpokládá reforma — zásadnímu zlepšení pracovní a mravní výchovy ve škole, a to i na prvních dvou stupních (1.—9. třída).

Výchovná činnost je neoddělitelně spojena se změnami podmínek života

lidi. Problémy, které vyvstávají v souvislosti s reformou vzdělání, v mnohém překračují její rámec. Tak například jen organizace produktivní práce žáků vyžaduje několik miliónů pracovišť vybavených moderním zařízením. Dialektika výchovného procesu a změny materiálních podmínek činnosti lidí (včetně mládeže) je taková, že změna podmínek vytváří základnu pro výchovu jako proces duchovního působení na osobnost, a na druhé straně změna postojů a mravních rysů osobnosti je mocným stimulem pro aktivizaci činnosti při změně materiálních podmínek, a to i pracovní činnosti žáků a studentů odborně technických učilišť při ovládání zařízení, technické tvořivosti, hospodaření na školních pozemcích atd. „Pracovní výchovu je třeba považovat za důležitý faktor formování osobnosti a za prostředek uspokojování potřeb národního hospodářství v oblasti pracovních zdrojů“ [Pravda 1984 : 1] píše se v základním dokumentu o reformě školy schváleném ÚV KSSS a Nejvyšším sovětem SSSR.

Při řešení výše uvedeného rozporu jsou podle našeho názoru nejsložitější úkoly vytyčené usnesením o reformě a plně odpovídající perspektivním potřebám společnosti — je třeba perspektivně zvýšit podíl absolventů devátých tříd vstupujících do středních odborně technických učilišť, a to přibližně dvojnásobně, a spojit profesní přípravu se získáním úplného středoškolského vzdělání v 10.—11. třídách.

Rozvíjení pravidelných masových sociologických výzkumů přihlížejících ke specifické různých regionů země, republik a oblastí, a rovněž velkých center, malých měst, vesnic a osad musí řídicím orgánům podstatným způsobem pomoci při řešení historických úkolů reformování systému vzdělání v SSSR v současné etapě socialismu.

Citovaná literatura

- Koržov, V.: *Energija družnych usilij*. Pravda 6. 6. 1984.
 Maksimova, E.: *Gibel nadeže*. Izvestija 13. 8. 1983.
 Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 20. Praha NPL 1966.
Materiály Plenuma Centralnogo Komiteta KPSS. 10 aprěla 1984 g. Moskva, Politizdat 1984.
Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1982.
Političeskoje samoobrazovanije. 1983, No 6.
 Pravda. 4. 1. 1984.
 Pravda. 14. 4. 1984.
 Pravda. 21. 9. 1958.
Vysšaja škola kak faktor izmenenija socialnoj struktury razvitogo socialističeskogo obščestva. Moskva, Nauka 1977.
 Zaslavskaja, I. J. — Kuzmin, V. A. — Ostrovskaja, R. T.: *Socialnyje i professionalnyje ustanovki moskovskich školnikov*. Sociologičeskije issledovanija 1983, No. 3.

(Přeložil Ota Vochoč)